* ڈاکٹر گُرسمرن کور

پنجابی لوک ناچاں دیاں گائن شیلیاں (گاون روپ)

پنجابی لوک سنگیت دی سرجنا (سِرت، تخلیق) بارے کئی رہس وادی دھارناواں ہن کہ ایہ سموہک (گروہی فطری) روپ وچ رچے گئے جاں وینکتی گت طور تے (لوکائی راہیں اکدوجے توں) گھڑے گئے۔ ایسے لئی شاید کئی ودوان اس نوں جنگلی پھُل دے اُگن دی ہر کریا (عمل) نال میلد ے ہن کیونکہ ایہناں دی سرجنا آپ مہارے ہی ہوئی ہے: جویں وَگ چار دا پالی جاں نِکے موڑ دا کاما، دُدھ رِڑکدی سوآنی، کھوہ توں پانی بھرن گئیاں تریمتاں تے سکھ دکھ دے گھریلو موقعیاں دی داستان ہی اک لوک سنگیت ہے۔ خوشی دے موقعیاں اُتے دُکھ دیاں گھڑیاں تے ایہ وٹیکتی توں سموہ وچ پرورتت ہوجاندا ہے۔ اپنے کاوک روَں وچ آکے گیت کار اپنے ہڈی ہنڈھائے انوبھو (تجربے) نوں کسے وشیش (خاص) تُک بندی وچ کہہ جاندا ہے۔ ایہو تُک بندی کدھرے کدھرے اُتم کاو بن جاندی ہے، کدھرے کدھرے لفظی جوڑ توڑ ہی رہ جاندا ہے۔ بوہتی وار لوک گیت کار کسے پہلے لوک گیت نوں ہی اپنے ڈھنگ نال توڑ دا، گھڑ دا، سِر جدا جاندا ہے۔ (1)

پرنتو (لیکن) جدوں ایہ سرجن پرکریا (تخلیق) خوشحالی سمیں ہوند وچ آوندی ہے تاں اوس دیاں سنگیتک دُھناں سماپتی دی بھاونا وچ پرورتت ہوندیاں (مکمل روپ لیند یاں) سازاں دی سنگت منگد یاں تے نرت روپ (نچن روپ) دھارن کرن لیند یاں ہن۔ ایہی پنجابی لوک سنگیت دی وِلکھتا (خصوصیت) ہے جس طرح ڈاکٹر درشن سنگھ نرولا لکھدے ہن کہ ''پنجابی لوک سنگیت اپنے آپ وچ اک سمپورن (پوری، مکمل) کلا (فن) ہے۔ پنجاب دا سنگیت ہی سچّے بھارت دا سنگیت ہے پر اپنی مولک (خاص) شیلی کرکے وکھری پہچان وی رکھدا ہے۔ (2)

سو لوک گیت دا سِدھا سمبندھ سموہک (اکٹھیاں، اجتماعی) لوک ناچاں نال ہے۔ پنجابی لوک ناچاں وچ پنجاب دا سموہک جیون دھڑکدا ہے اتے ایہناں نال سمبندھت لوک گیتاں وچ سبھیاچار (رَیت بیت تے ثقافت) دی سمپورن تصویر۔ ایہناں لوک ناچاں اُتے سمبدھت پرمُکھ گائن شیلیاں (گاون ڈھنگ، انداز) دا ویروا اِس پرکار (طرح) ہے:

سمّی:

پنجابی سبھیاچار وچ اثر رکھن والے لوک سنگیتک ونگی ''سمی'' دا آدھار وی کجھ ایسے طرح دا ہے جو ناچ وچ پرورتت ہوکے لوک سنگیت دی شاہکار ونگی بن چکا ہے۔ اصل وچ سمی پچھمی پنجاب دے اِک

وشیش (خاص) حصے دی سبھیا چار دی پرنپرا (ثقافتی ریت) دا حصہ ہے جوکہ ڈھول سمی دی لوک تھا وجھوں پرچلت ہے، عام طور تے سنگیت وجھوں اُتے ناچ وجھوں وی اس نوں عورت پردھان لوک سنگیتک ونگی منیا گیا اے۔ 'لہندی' پنجابی وچ 'ون' شبد عورت جاں لڑکی لئی وِسمک دے طور تے ورتیا جاندا ہے اتے ٹھیٹھ پنجابی وچ اس دا اُچ ''نی'' جاں ''کُڑے'' بن دا ہے۔ اس طرح اک ہور تُک اس گیت وچ آؤندی ہے۔ ''ون سمیاں''، جس دا ارتھ بنے گا ''نی کُڑیے جاں کُڑیئے سمیے''۔ (3) اس بارے دنت کتھا (تُری آ رہی کہانی) پرچلت ہے کہ پراچین کال (پرانے زمانے) وچ سمی دی آڑ توں اُچی اگ نوں پوتر من دے سن۔ دھارنا (خیالی) ایہ وی ہے کہ برکھ (رُکھ) دی لکڑ دی اگ بال کے اُس دے دُوآلے نچن والے ناچ دا نام ہی سمی ہے۔ ڈاکٹر رشمی نندا انوسار ''سمی دے گیتاں وچ'' سمی میری ون'' دے بول ہی ایہ پُشٹی (ثابت) کر دیندے ہن کہ جنڈ دے ون دا معنوی کرن سمی دیوی دے روپ وچ کیتا جاندا اے۔ ایہ لوک ناچ دے طور تے سمے دی رفتار نال لوکِک روپ دھارن کر گیا۔ مدھوکال وچ کجھ وشیش اتہاسک کارناں کرکے دیو کیندرت لوک دھارا (سماجی کرکریت) پُرش کیندرت (مردانہ مرکزیت) وچ رُوپانتر (بدل) ہوگئی۔ اوسے طرح اس ناچ نوں پریت نائیکا واں (رومانوی زنانہ کرداراں) نال جوڑ لیا گیا اے۔ (4)

سمی بارے ایہ گاتھا ساندل بار دے علاقے نال سمبندھت ہے۔ ایہ سمی ڈھولا دی پریت کہانی اُتے آدھارت ہے۔ اس کہانی انوسار اک سُندری راج کماری 'سمی' دا ماہی جاں ڈھولا اُس نوں چھڈ کے چلا جاندا ہے۔ سمی اُس دی یاد اتے وچھوڑے وچ، دُکھ بھری آواز وچ ایہناں بھاوناواں وئیکت (خیالاں دا اظہار) کردی تے نچدی۔ جس توں سمی دی تال تے سنگیتک لَے دے مٹھی ہون دا کارن لبھ سکدے ہاں۔ کئی ودوان پچھمی پنجاب دی کہانی ''ڈھول شمس'' نوں اس دا مُول من دے ہن تے کجھ ودوان انوسار راجستھان دے راجے نل دے پتر سنیہہ کمار اتے مارواڑ دی راجکماری مارو جاں مارواڑی دے پریم گاتھا ہی بدلائی ہویا روپ پنجابی وچ سمی ڈھول دے نام نال لوک پریہ (مشہور، مقبول) ہویا۔ (5) سو آدھارت ہے اتے برہوں وچ نچن تے گاون والی 'سمی' دے نام اُتے ہی اس ناچ تے گیت دا نام 'سمی' پیا ہے۔ کجھ وِدواناں انوسار راجپوتانی 'ڈھولا' اتے 'مارو' ہی 'ڈھولا' اتے 'سمی' ہن۔ راجستھان وچ ستھت (واقع) راجپوتانے دے علاقے توں راجپوت جو جنگل دے وسنیک سن پر سبھیت توں وِکست (ان جانو) سن، ہجرت کرکے پنجاب ول آئے اتے اپنے نال ہیر رانجھا، سسی پنوں دی طرح ڈھولا مارو دی گاتھا لے کے آئے۔ کہیا جاندا ہے کہ راجپوتانے دی ریاست کوٹ نروج دا راجہ نل جو 'بیرسین' دے نام نال وی جانیا جاندا ہے۔ راجہ نل دا بیٹا 'شاہ نل کمار' منیا جاندا ہے اتے مارواڑ ریاست دے راجے سُرسین دی بیٹی 'مارُو' ہے۔ راجے سُرسین نوں پریوار سہت راجے نل کول جا کے رہنا پیندا ہے تاں اُس سمے 'ڈھولا' اتے مارُو دی بال عمرے ہی شادی کر دتی جاندی ہے۔ سماں بیتن تے ڈھولا اپنی ریاست ول واپس چلا جاندا ہے۔ سماں بیتن تے ڈھولا اپنی ریاست ول واپس چلا جاندا ہے۔ جوان ہون تے ڈھولے دی دوسری شادی ہو

جاندی ہے پر کجھ سمے بعد ڈھولے نوں بچپن وچ مارُو نال ہوئی شادی دا پتہ لگدا ہے۔ ایدھر مارُو ڈھولے دے ویوگ (درد بھری یاد) وچ اپنے پریم سنیہے بھیجدی رہندی ہے اتے ملن دی آس وچ انتظار کردی ہے۔ اخیر ڈھولا آ کے مارُونوں اپنے نال لے جاندا ہے۔ مارُونوں مارواڑ ریاست دی راجکماری ہون ناطے مارُونوں مارواڑی ہی کہیا جاندا ہے۔ سمی گیت وچ انکت شبد میری ون نوں مارواڑی دا وِگڑیا روپ من کے 'مارُو' نال جوڑیا جاندا ہے اتے 'ڈھولا مارو' دی گاتھا نوں سمی دا روپ منیا جاندا ہے۔

منن یوگ ہے سمی گاتھا ستھاپت لوک گیت ہے۔ سنگیتک پکھوں جونکی بولی جاں ٹپے وجوں منایا جاندا ہے جس دے بول کافی سُریلے تے دل ٹُبویں ہن۔ ایہناں وچ اک خاص طرح دی سوچ ہے۔ اس دے اِکتی بند ہرجیت سنگھ نے اپنی پُستک ''میں جھناں'' وچ درج کیتے ہن۔ ایہناں وچوں کجھ سطراں نمونے دے طور تے پیش ہن:

سمی میری ون
اُوٹھ لدے کھجور دے، ون سمیئے
سمی میری ون
بھاڑی بھاڑ کرن دُور ہے، ون سمیئے
سمی میری ون
جھنگ نوں لگڑا رنگ، ون سمیئے
سمی میری ون
کوٹھے تپے تندور، ون سمیئے
سمی میری ون
گِن گِن والاں روئیاں، ون سمیئے .....
سمی میری ون
کھاون والا دُور، ون سمیئے .....

سمی لوک گیت وچ ''بول پریورتن'' دیکھن نوں ملدا ہے۔ سمی دے وکھو وکھرے علاقائی پرچلن اتے سماں پریورتن کارن سمی گیت دے بول ''میری ون'' دی تھاں، میری وار' سنن وچ وی ملدے ہن۔ اکثر لوک ناچ ناچاں وچ گیتاں دی ورتوں دیکھی جاندی ہے۔ سازاں دی سنگت نال ایہ ناچ ودھیرے آکرشک تے پربھاوشالی (بھرپور تے متاثر کُن) بن جاندے ہن۔ (6)

گاؤن سمے سمی گیت بناں سازاں توں دادرا نال انترگت گائن اتے ناچ کیتا جاندا ہے۔ تال دین لئی وی ڈھولکی جاں ڈھول ورگے تال ساز دی لوڑ نہیں پیندی۔ چٹکی مارنا اتے سلام مدرا (انداز وچ) سمی ناچ دا وشیش پرگٹاوا (خاص اظہار، دکھاوا)، ابھینو (مخصوص) ڈھنگ ہن۔ 'سمی' ناچ عورتاں ولوں

ساموہک (اکٹھ، جُھرمٹ) روپ وچ پیش کیتا جاندا ہے۔ گول گھیرے وچ نچیا جان والا ناچ کرن والیاں عورتاں کیندر (وچکار، مرکز) وچ کھڑی مُکھ نائکہ (ہیروئن یاں مرکزی کردار) دے پچھے جاں آپس وچ اکٹھ دے روپ وچ گیت دے بولاں دا واری واری گائن کردیاں ہن۔ ڈاکٹر رشمی نندہ وی ایس نوں انج ہی بیان کردے نیں:

> "No instrument is required as an accompaniment to this dance. Rhythm is kept up with the beating of feet and clapping. But now Sammi is danced to the beat of the Dhol, the tradtional percussion instrument of Punjab. Some times a pitcher (Gharra) is also used as a folks instrument."(7)

پرسما پرورتن (گزرن) نال ایس گیت دے ناچ دی رفتار تیز ہوگئی۔ دادرا تال دی تھاں کہروا تال نے لےلئی جے تال 'دادرا' کدی ملدا ہے تاں اوس دیاں ماتراواں تاں چھے (6) ہی ہن پر اوس دے بول بدلدے روپ وچ ملدے ہن جویں دھا دھن نا، دھا تن نا دی بجائے ڈن چوں ڈی، ڈِچ ڈی ڈی وی سُنن وچ ملدے ہن۔

گِدھا:

گِدھا پنجاب دیاں مٹیاراں دا ہرمن پیارا لوک ناچ ہے۔ لوک ناچ گدھا آدکال (پرانے زمانے) توں ہی نچیا جاندا رہیا ہے۔ گِدھا پرتی (حوالے) سانوں اتہاسک (تاریخی) سنکیت (اشارے) ملدے ہن کہ شروع توں ہی گدھا ناچ نے وِشے (موضوع) پہچان رکھی۔ ہڑپہ تے موہنجودڑو دی کھدائی وچ ملیاں نچاراں دیاں مُورتاں اس ناچ دی پریپکتا (قدامت) دی گواہی بھردیاں ہن۔ وکھ وکھ اتہاسک سمیاں وچ بھوگولک (جغرافیائی)، راجنیتک (حکومتی) پرستتھیاں وچ تبدیلیاں آؤن تے وی گدھا لوک ناچ پینڈو کھیتر وچ جیوندا رہیا۔ گدھا لوک ناچ دے جنم تے وکاس بارے نرنے جنگ (فیصلہ کن، نتارویں) روپ وچ کہہ سکنا اسنبھو (ناممکن) ہے۔ گِدھے دے جنم سمبندھی کئی دند کتھاواں (زبانی روایتاں) پرچلت ہن۔ ایہ وی کہیا جاندا ہے کہ گدھا سکھن والی پہلی مٹیار دا نام 'گڈو' سی۔ 'گڈو' شبد ہولی ہولی گدھا شبد وچ بدل گیا۔ اس تے اک کہانی ایہ وی پرچلت ہے کہ اک سُندر اپسرا پنڈ دے تلاء وچ ناچ کردی سی۔ باقی مٹیاراں ولوں سُندرتا دا راز پچھن تے اپسرا نے دسیا کہ اوہ ایس لئی سُندر ہے کیونکہ اوہ اِندر دے اکھاڑے وچوں اس تلاء دے صاف ستھرے پانی وچ ناچ کرن آؤندی ہے۔ اپسرا دی سُندرتا توں پربھارت (متاثر) مٹیاراں نے سُندر بنن دی اِچھا (خواہش، سدھر) دے اُدیش (پورتی) توں ناچ سکھن دی اِچھا پرگٹائی (خواہش ظاہر کیتی) پر اپسرا نے ناچ سکھن توں نانہہ کر

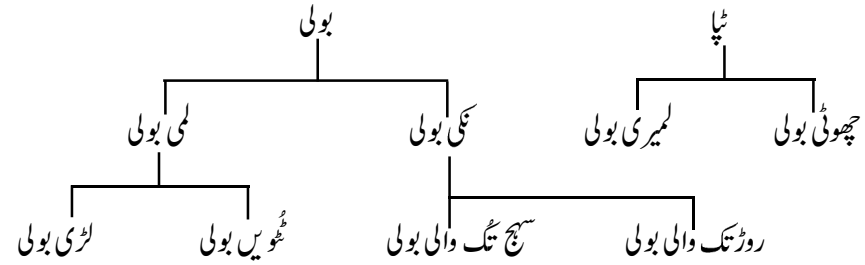
دتی۔ ایس لئی مٹیاراں نے اپسرا دے نہاون سمیں اوس دے کپڑے چوری کر لئے۔ کپڑے واپس کرن لئی ناچ سکھاون دی شرط رکھی۔ اپسرا نے کپڑے واپس لین لئی مٹیاراں نوں ناچ سکھایا جو بعد وچ ''گِدھا'' روپ وچ ساہمنے آیا۔ کجھ ودواناں انوسار گِدھا نوں راس نرت (کھیڈ، ناٹک) نال وی جوڑیا جاندا ہے۔ تال، راسک نرت دا پریورتت روپ گِدھا ناچ بن گیا۔ تال، راسک وچ جد بولیاں اتے ٹپے شامل ہوگئے تاں ایہ پنجاب دا گدھا تے گجرات دا ''گربا'' بن گئے۔ (8)

گِدھے وچ نچدیاں کڑیاں انگ بھاواں نال اتے سنکیتاں سہت (اشاریاں دے نال) پنجاب دیاں کئی جھاکیاں رچ لیندیاں ہن، جویں چرخہ کتنا، کھوہ وچوں پانی کڈھنا، چکی پیہنا، بھتہ لے کے کھیت نوں جانا، درِش نوں سا کار روپ دین لئی ڈھکویں بول پا کے درش نوں کاوک بھاونا نال بھرپور کر لیا جاندا ہے۔ گِدھے دیاں بولیاں وچ عام طور تے دو پاتراں دا سمواد، دو رشتیاں دے ٹکراؤ جاں کسے سنتھی دے دو پہلوآں نوں ناٹکی روپ وچ پیش کیتا جاندا ہے۔ پنجابن گدھے دے اس پڑ وچ من دے ہر ویگاں، اُمنگاں، سپنیاں، سدھراں اتے جیون دی ہر کُرتن تے ثناءنوں بولی اتے ناچ دُوآرا پرگٹا دیندی ہے۔

گِدھا لوک ناچ لئی کوئی وِشیش پہراوے (خاص لباس، پہراوا) دی لوڑ نہیں پر پرنپرا گت (روایتی طور تے) پنجابی پوشاک پھُلکاری، گھگھرا، لونگ، تیلی، سگھی پھُل، ٹکا اتے پراندا آدرس ناچ دی پرُستتی تے چن لا دیندے ہن۔ گدھا پیش کاری، روپ تے بنتر وچ لچکیلا لوک ناچ ہے۔ اس دی پیش کاری سادہ جیہی ہے، گول دائرے وچ اندر وار مونہہ کر کے کڑیاں کھلو جاندیاں نیں۔ جس نوں ''گھگری پڑ'' کہیا جاندا ہے۔ (9)

گدھا اک ایسا لوک ناچ ہے جو ساز دامحتاج نہیں ہے۔ پراتن سمیں پرنپرا نک ناچ وچ ڈھولکی دی ورتوں نہیں سی ہوندی پر آدھونک سمیں پرنپرا نک ناچ وچ ڈھولکی دی ورتوں نہیں سی ہوندی پر آدھرنک سمیں اس ناچ نال ڈھولکی ساز تے سنگت کیتی جاندی ہے۔ ایہ تاڑی تے آدھارت ناچ ہے۔ انجھ کہیا جائے گدھا تاڑی ناچ ہے تاں کوئی اکھتن نہیں ہووے گی۔ تال جاں لے تاڑی دی ٹھپ ٹھپ اتے پیراں دی ٹھُمک ٹھُمک توں ہی پرگٹ ہوندی ہے۔ گدھا ناچ وچ بولی اتے ٹپہ گائن بھاو پر درشت پیش کاری کرن دے حوالے نال کرن وچ سہائیک (مددگار) تت ہن۔

گدھے دیاں گائن شیلیاں

پنجابی سنسکرتی وچ ہر یک کم دی شروعات کسے دیوی دیوتا، گُر ودی ارادھنا (تعریف) نال کردے ہن۔ اسے طراں گِدھا ناچ پرماتما دی اُپاسنا (تعریف) ہت نال نہیں کیتا جاندا پر پھروی گدھے وی شروعات دی بولی منگلا چرن ہے۔ اُداہرن دے طور تے:

دیوی ماتا گوَن بخشدی، نام لئے دُنیا تردی
بولیاں پان دی ہوگئی اِچھا، آکے گدھے وچ وڑدی
نال شوق دے پاواں بولیاں، میں نی کسے توں ڈردی
دیوی دے چرناں تے، سیس میں اپنے دھردی

جدوں اک استری دوآرا (عورت ولوں) اپروکت بول اُچارن کیتے جارہے ہوندے ہن تاں باقی استریاں چُپ کرکے سُن دیاں ہن، پر آخری تُک تے سبھ جُٹ سموہ (گروپ، رل کے، اِکوسار) گاوَن لگ پیندا ہے اتے دو نچاراں (گدھے وچ نچن والیاں) سلامی اتھوا (تے) نمسکار روپ دی مُدرا (شکل، حالت) وچ نچنا شروع کردیندیاں ہن۔ ایسے جُٹ، سموہ وچوں ایسے بھاوسنچار دی اک لمی بولی ہور اُبھردی ہے:

گُرو دِھیا کے میں پاواں بولی، نی سبھنوں پھڑلے بُلاواں
بے شک سیو ماڑا آکھو، میں مٹھے بول سناواں
ایہ بھیناں مینوں لگن پیاریاں روز گدھے وچ آواں
گُرو دیاں بچیاں دا میں جَس گدے وچ گاواں[10]

لوک ناچ گدھا وچ تالی دی گونج، پیراں دی ٹھپ ٹھپ وچ جتھے لَے پردھان ہے اوتھے گائن پکھوں دوطرح دے لوک گیت، بولیاں اتے ٹپے روپ وچ اہم انگ ہن۔ بولی دوطرح گائن کیتی جاندی ہے اک لمی بولی اتے دوسری نکی بولی۔ لڑی وار بولی وچ وِشے دا پردھان (مرکزی موضوع) سہجا تمک (ٹھہرا والے) روپ وچ چلا جاندا ہے۔ ایس دوران تُکاں دے اگے پچھے کرن تے وِشا ارتھ ہین (معنیوں خالی) ہوجاندا ہے اوسے طرح ٹٹویں بولی جو نام توں ہی پشٹ (ظاہر) ہے کہ وِشے نوں سدھے روپ وچ نہیں درسایا جاندا لمی بولی دی دُھن دیاں پہیلیاں سطراں تال رہت ہوندیاں ہن، جو ہیک لاکے کڑیاں گاوَندیاں ہن۔ بولی آنبھ (مُڈھ) توں ہی سُر وچ گائی جاندی ہے پر تال دا کم اخیر وچ آوَندا ہے۔ تیز لے رکھ کے ڈھولکی تے کہرو اتال، وجائی جاندی ہے۔[11] لمی بولی دی طرح نکی بولی دیاں دوقسماں ہن۔ اک سہج تک (ٹھہراوَ والا کومل) والی بولی اتے دوسری رُوڑ تک (کھروی، تیز) والی بولی، سہج تک والی بولی دی پہلی تُک توں ہی وِشے (سرناویں) دی جانکاری ہوجاندی ہے جدوں کہ رُوڑ تُک والی بولی وچ لوڑ انوسار ہور بولی توڑے نال جوڑلئی جاندی ہے۔ ڈاکٹر ناہر سنگھ جی انوسار، نکی بولی گِدھے نال سمبندھت لگ بھگ دوسطراں والا اجیہا گیت روپ ہے، جس دی پہلی سطر رُوڑ تُک رتکانت

ہوندی ہے جاں رُوڑ تک دے پرکارچ وچ آؤندی سیج تگ ہوندی ہے۔ اس دی دوجی سطر ''توڑا'' ہوندی ہے۔ پہلی سطر تے توڑے وِچالے بھاوا کا گرتا جہاں تھیمک نرنتر نا (اِکوجیہی جُڑت) دی کوئی شرط نہیں ہوندی۔ (12)

بولی دا گیان گِدھے دا مہتو پورٹ ساہتک تت (خاص ادبی تت) ہے او تھے ٹیپ دی وی اہم بھومیکا (تھاں) ہے۔ ٹپالمیری ہیک اتے چھوٹی ہیک دوویں وِدھیاں سنچار جگت دا حصہ ہن۔ ''ٹپا'' مُکت نبھاؤن سندر بھ ادھین گایا جان والا، ناٹکی ہوند وِدھی والا اجیہا گیت روپ ہے جس دی اکہری تگ نوں دھیرے توں تیز ول وِبھن گتیاں والے اُچاراں وچ گایا دہرایا جاندا ہے۔ اس دے ایکا گرسمورت پنب وچ سمپورن بھاوا کائی ہوندی ہے۔ (13)

بولی اتے ٹپہ دے بولیاں دا انت وشے توڑا (اصل موضوع تک) ہوندا ہے۔ بولی دیاں تکاں نوں اک جاں دو کُڑیاں رل کے شروع کردیاں ہن پر بولی دی آخری تگ جس نوں توڑ کہیا جاندا ہے۔ سامو ہک روپ (مجموعی پکھوں) وچ رُچی سُر اتے تیز گتی دے بولاں وچ دُہراؤ دی پرکریا راہیں ہوندا ہے۔ بولیاں اتے ٹپے دے بولاں دوران پھُو، پھُو، بلے بلے، بئ شاوا شاوا آدشبداں نوں وی گائن کیتا جاندا ہے جو گائن اتے تاڑی نال اکسارتا قائم وچ سہائن (لت، مددگار) ہوندے نیں۔

ملوئی گِدھا:

پنجابی لوک ناچ انترگت گِدھا پنجابیاں دا پرچلت لوک ناچ ہے او سے طرح مرداں دی ملوئی گِدھا پرتیندھ ناچ ہے۔ پنجاب دے مالوہ کھیتر وچ ودھیرے پرسدھ ہون کارن ایہ ملوئی گدھا نام توں پہچانیا جاندا ہے۔ ملوئی گِدھا مرداں دا گدھا اتے 'بابیاں دے گِدھے' وجھوں وی جانیا جاندا ہے۔ ملوئی گِدھا ویاہاں، تیوہاراں، خُشی دے موقعیاں تے پایا جاندا ہے او تھے ایہ چھپار دے میلے، سنگرور دسہرے دے میلے، مانسا دے جوگی پور دے میلے، سنگرور ضلعے دے گھراچوں پنڈ وچ کُٹیے میلے دی شان ہے۔ شروع شروع وچ ملوئی گِدھا نوجواں پالیاں، پٹھیراں اتے چھڑیاں (کنواریاں) دُوآرا نچیا جاندا سی پر بعد وچ مالوے دے پنڈاں وچ مرداں تے مٹیاراں ولوں سانجھے طور تے پرسدھ ہویا۔

ملوئی گدھا گول کار دے روپ وچ نچیا جاندا ہے پر آدھونک (اجوکے) سمے وچ اردھ (ادھے) چکر وچ وی ایہ گِدھا دیکھن نوں ملدا ہے۔ گدھے دی ٹیم وچ نچاراں دی گنتی گھٹ توں گھٹ اٹھ دس توں لے کے ویہہ جاں پنجھی (25) وی ہوسکدی ہے۔ پنجابی لوک ناچاں وچوں ایہ ناچ ہی ہے جس وچ سبھ توں ودھ سازاں دا پریوگ (استعمال) ہوندا ہے۔ ملوئی گدھا وچ بھنگڑا ناچ دی طرح ایہناں جوش، تے تیزی نہیں ہوندی۔ اس وچ بولی تے کیندرت (انحصار) کیتا جاندا ہے۔ ڈھول ساز بھاویں مُکھ ہے اوس ادھین وِبھن (نال کئی) سازاں دا وادن اتے ناچ دی پیش کاری ہندی ہے۔ سارا

ملوئی گِدھا ڈھول تے کیندرت (مرکوز) ہندا ہے۔ سارے نچاراں دے ہتھ پرنپرائیک (روائتی) لوک ساز بگدو، سپ، کاٹو، گڑوا، گھڑا، چمٹا، آدہندے ہن۔ ایہناں سازاں دا وادن سہت (اک دوجے نال جڑت، رلت) گدھا دی پیش کاری، انداز توں مؤلکتا تے وِلکھتا پردان کردی ہے۔

ملوئی گِدھے وچ سبھ توں پہلاں اکھاڑے نوں متھا ٹیکن توں بعد جویں شان جاں لہرا وجایا جاندا ہے اوسے طرح سنگیتک ماحول سرجن بوہت سارے سازی نچار ڈھول دی سنگت نال کسے پرچلت لوک دُھن دا وادن کردے ہن۔ ماحول بنن اُپرنت ڈھول وادک (اُتے) توڑا مار مکاؤندا ہے۔ پھر بولی گائیک گھرے وچ آکے پرماتما دی عرجوئی (عرضوئی) وجھوں منگلا چرن دے طور تے بولی پاؤندا ہے۔ عشق ارادھنا اُپرنت بولی گائیک ولوں سہج سُبھاوک روپ وچ بولیاں دا گائن کیتا جاندا ہے۔ ایہناں بولیاں دی گائن وِدھی پرانپر اگت روپ (روایتی انداز) سہت پرچار وچ ہے پر پھر وی کدی کدی تے لوک رُچی انوسار پرستتی (لوکاں دی دلچسپی دے مطابق) دوران تھوڑا بدلاؤ مل جاندا ہے۔ بولی گائیک بولی پاؤندا ہے۔ بولی دیاں اتم (آخری) تُکاں دے ادھ تک پہنچدے ہی اک پل لئی رُک کے اک نرتک (نچن والا) سیٹی ماردا ہے اُوہدے نال ہی سارے سازاں دا وادن سر (وجن) شروع ہوجاندا ہے۔ ایتھے بولی دا ایسے طراں چار یاں پنج وار دُہرا کیتا جاندا ہے پھر سارے نچارا تے ساتھیاں ولوں اکلے۔ اکلے جاں جوڑی دے روپ وچ اکھاڑے وچکار آکے ساز وادن دے نال نال گِدھے دی ناچ پیش کاری کیتی جاندی ہے۔ بولی دے سماپتی تن وِدھیاں راہیں کیتی جاندی ہے۔ پہلی ڈھول دے توڑے دے مُکاء نال ہی گائن تے سازاں دا وادن سماپت کردے ہن۔ دوسری وِدھی (طریقہ) مطابق سنبدھت توڑے نوں دوجا توڑا دینا اتے تیسری وِدھی انوسار گائن کیتی بولی دے رنگ بدلن لئی کئی ناچیاں نے توڑے دے نال اک وکھرے ہاس رسی بھاو (مزاحیہ انداز والی) والی سطر دی جوڑی ملدی ہے، جس نال پچھلی بولی دے پر بھاو وچوں نکلی ہاس رس دا انوبھو کردیاں نویں بولی سنن لئی کن دھرلیندے ہن۔ اس وِدھی انوسار اک نظر دیکھو کھڑی جنانی رہ گئی ٹیشن تے، موڑ دے موڑ دے ہئی ہا ہا وی بولی جاندا ہے۔[14] مرداں دے اس گدھے وچ بھنگڑے والی شان، گرمی اتے تیزی نہیں ہندی۔ اس نرت دی سنپورتا وشیش طراں دیاں رس مئی بولیاں پاکے کیتی جاندی ہے۔ سنگتاں کولوں مندے چنگے بول دی بھُل بخشائی جاندی ہے تے پھر ملن دا وعدہ کیتا جاندا ہے۔15 ملوئی گدھا سینہ بہ سینہ روپ وچ چلیا آرہیا ہے۔ ملوئی گدھا جو گائن، وادن اتے ناچ تن انگاں سہت اپنے مولک انداز پرستشی راہیں پنجابی سبھیا چار دی پرتیندھتا (پیش کاری) کردا ہے۔

بھنگڑا:

بھنگڑا پنجاب دا پرمُکھ مرداواں ناچ ہے جس وچ پنجابی سبھیا چار دے انیکاں (کئی) رنگ نظر آؤندے ہن۔ جنی پنجاب دی کرسانی سنسکرتی (کسانی ثقافت) پراتن ہے۔ اوہناں ہی بھنگڑا ناچ پراتن

ہے۔ پکیاں فصلاں نوں ویکھ کے خُشی وچ آئے کسان دے منو بھاواں (اندر مکھی خیال، سدھراں) نال جُڑ کے اس نوں واڈھیاں داناچ کہیا جاندا سی۔ جو ویسا کھ مہینے دے موقعے فصل وڈھن خشی دے پرگٹا دے وجھوں پایا جاندا ہے۔ اس کر کے اس ناچ نوں وساکھی موقعے لگن والے میلے تے وی پایا جاندا ہے۔ پرنتو بھنگڑا صرف کھیتی نال ہی سنبدھت نہیں منیا جاندا سگوں پنجاب دے اتہاسک تے سبھیا چار (تاریخی تے ثقافتی) پچھوکڑ دی ساکھی (تاریخ) وی بھردا ہے جس وچ وشیش کر (خاص کر) پنجابی گھبرو دے منو بھاواں، راہیں پنجاب وچ ہون والے یُدھاں (واراں، جنگاں)، کتھاواں تے پنجابی جیون نال جُڑے ہور موقعیاں دا ویروا وی ملدا ہے جو سنپورن پنجابی جیون دی پیش کاری جاپدی ہے۔ اس لئی پنجابی گھر پریواراں وچ شگناں تے مانگلک موقعیاں تے بھنگڑا پاؤن دی ریت پرچلت ہوگئی جو اج تک جاری ہے کیوں پنجابی اپنی ہرخوشی دا پرگٹاوا (اظہار) گیت سنگیت تے خشی ہرش (غرض) نال کردے ہن۔ اس لئی پنجاب دے وکھ وکھ علاقیاں وچ اس نے نچن تے گاؤن دی سُبھاوِکتا (مزاج) نے اس دے سروپ نوں وی وِبھنتا (کئی روپ) دتی۔ ڈاکٹر رشمی نندا وی اس تتھ دی پُشٹی کردے لکھدے نیں۔ ''بھنگڑے دا ورتمان پنجاب دے وکھ وکھ کھیتراں وچ اِکو جیہا نہیں۔ بھنگڑے دے مڈھلے روپ نوں نردھارت کرن لئی تن ادھار ہوسکدے نیں۔ ڈھول دیاں بنیادی تالاں دے سانسکرتک آدھار، اس وِچلیاں مُدراواں دے چنہاں دی پراپتنا اتے اس وچ کتھے بھاواں دی سماجک بھومی اتے اتہاسک پچھوکڑ۔''(16) سنگیتک پکھوں بھنگڑا گیت، اُتے نال نال نچیا جاندا ہے۔ ایہ گیت اکثر اُچے سُر تے لمی ہیک والا ہوندا ہے جو بولی جاں ٹپے دے روپ وچ چلدا ہے جس نوں کافی اُتشاہ یوروک (متاثر کن)، اوئے اوئے، بلے بلے، ہوں تے واہو ورگے پچھیتر تے آوازاں نال تے لے بدھ کیتا جاندا ہے۔ بھنگڑے دے نچن اتے گائی جاندی بولی دی پوری پُر بدھتا ہندی ہے۔ بولی دے انتر ٹپے اُتے ڈھولی اک خاص انداز نال ڈگا ماردا ہے تاں بولی چکی جاندی ہے۔ تال دے انوسار ہی وکھو وکھ مدراواں لیایاں جاندیاں نیں۔ ڈھول ورگے ساز (شکل) دی تیز دُھونی اس ناچ نوں شکتی (طاقت) تے ویگ (جوش) نال گتی پردان کردی ہے۔ ڈھول اُتے جدوں ڈگا وجدا ہے تاں نچن والے گول دائرے بنالیندے نیں۔ ڈھول دے اشارے تے ہی ات ناچ شروع ہوندا ہے۔ مڈھے طور تے ایہناں نچاراں دی کوئی وشیش گنتی تے عمر دا لحاظ نہیں ہوندا سی۔ سارے نچار مستی وچ آ کے نچدے تے ڈھولی دی تال بالکل سدھی ہوندی۔

1	2	3	4	5	6	7	8
کت	نا	تَ	دِھن	دِھن	نا	دھ	دِھن

پہلے ایہ تال مَٹھی ہوندی بعد وچ شریرک مدراواں (جسم دیاں حالتاں، اداواں) دی گتی نال میلدا ہو یا ڈھولی ایہ تال تیز کردا۔ نال ہی بولی دی تیز ہو جاندی جس دا اک نمونہ انج ہے:

ایہ گھبرو دیش پنجاب دے

اُڈدے وچ ہوا
ایہ نچ بھنگڑا پاؤندے
تے دیندے دُھوڑ دُھما
ہو ڈھول والیا ازمانا (17)

اجوکے پریکھ وچ اس نوں قومی ناچ دا درجہ مل چکا ہے تے ایہ راشٹری (قومی) تے انتر راشٹری (عالمی) پدھر دے پنجاں اُتے پنجابی سبھیا چار (ثقافت) دی جھلک وجھوں پیش کیتا جارہیا ہے۔ پر اس دے کلاتمک (فنی) پکھ نوں قائم رکھن وچ مشکلاں درپیش ہن۔ بولیاں دے وِشے، تال دے سنچار پدھراتے پچھمی سازاں دا رلاء اس دے مڈھلے سبھیا چار روپ نوں ڈھالا رہے ہن اس دے مُول گائن اتے ناچ روپ نوں بچاؤنا اتِ آوشک (بُہت ضروری ہے)۔

جھُمر

جُھمر پچھمی پنجاب دے ساندل بار علاقے دے گھبرواں ولوں نچیا جاندا ناچ ہے۔ ساندل بار پہلاں بالکل جنگل سی۔ ایتھوں دے لوکاں نوں جنگلی کہیا جاندا سی اتے ایتھوں دے وسنیک آدواسیاں دا کِتا (کارج) مجھاں، گاواں، بھیڈاں، بکریاں پالنا سی۔ سماں پاکے ساندل بار ہُن شہر بن گیا، ایتھوں دے لوکاں دا مُکھ کِتا کھیتی باڑی ہوگیا ہے۔ ایہ جنگلی اپنیاں باہواں نوں اُلار کے اپنی خُشی دا پرگٹاوا ناچ راہیں کردے سن۔ جھُمر نوں کئی لوک 'بلوچاں دا ناچ' وی آکھدے ہن۔ کارن ایہ ہے کہ قافلیاں وچ تُرن والے بلوچ وی ایویں ہی جُھمر پاؤندے ہن۔ وہیراں وچ ٹردیاں ڈاچیاں دیاں لمیاں گردناں دے ہُلار اتے اوہناں دے گل وچ پئیاں ٹلیاں دی ٹنکار لئے تمک پردان کردی ہے۔ بہار، راجستھان اتے مدھ پردیش وچ پرچلت جھمر ناچ ملدا ہے پر پنجاب دا جُھمر تکنیک پکھوں بالکل بھن ہے۔ پنجاب دا جُھمر لوک ناچ اتے راجستھان دے جھمر نرت نال میل کھاندا ہے پر گھمر ٹیاراں نچدیاں ہن اتے جھمر مرداں ولوں نچیا جاندا ہے۔

جھمر لئی نچار ٹیڈھے کٹ دے گلمے والا لہور یا جھگے نال تیڑھ دُھوہواں چادر اتے اُچے تُرلے والی پگ بنھی جاندی ہے۔ پیراں وچ نوکدار جُتی جاں تِلے دار جُتی پہنی جاندی ہے او تھے گھگرو وی ضرور ہن جو وشیش سنگیتک (خاص مترنم) ماحول سرجن وچ سہائیک (معاون، مددگار) ہن۔

جھمر ناچ ڈھول، تے آدھارت ہے۔ ملوئی گدھے دی طراں پہلاں لئے گھٹ وچ شروع کرکے پھر انت تیز گتی وچ ہندا ہے۔ جھمر لئی ڈھول دیاں تن تالاں ہن۔ پہلی مٹھی، دوجی تیز، اتے تیجی بوہت تیز۔ مٹھی تال نوں، جھمر دی تال، دوجی نوں چینا پھڑکن تے تیجی نوں 'دھمال' آکھدے ہن۔ جھمر دی تال ایوں شروع ہندی ہے۔ (18) جھمر ناچ نال سندھت گیتاں دے گائن اتے ڈھول دی سنگت

نال سماپت کیتی جاندی ہے۔

انج لوک ناچاں نال سنبدھت گیت مُنکھ دی زندگی دے ہر پکھ نال جڑے ہوئے ہن۔ ایہناں دے لوک پریتا دا کارن سماجک، دھارمک تیوہاراں اتے مُنکھی وہاراں دا آدھار ہے۔ جویں کہ ڈاکٹر رادھا کرشن پُشٹی کر رہے ہن: لوک سنگیت راہیں سماجک جیون دا کوش سنچت ہویا ہے، جن سادھارن دے سُپنے تے آدرش، اُدیش تے کلپنا سبھ کجھ لوک سنگیت وچوں ہی پیدا ہوندا ہے۔(19)

سُچے روپ وچ ایہ لوک ناچ پنجابی سبھیا چار اتے لوک گائن پرنپرا دا ان کھڑواں انگ ہے۔ جتھے ایہ پنجاب دی اتہاسک لوک گاتھا ورگی دھروہرنوں سنبھالن دا ذریعہ ہے نال ہی دل ٹُنبواں سنگیتک احساس وی جو آدھونک سمیں وچ وی سروتیاں اتے درشکاں (ویکھن سُنن والے) نوں نرت روپ وچ کیلن دی سمرتھا (طاقت) رکھدا ہے۔ ایہ منن یوگ گل ہے کہ اس دا اجوکا سروپ ودھیرے کر کے نرت روپ وچ ہی اُپلبدھ ہے۔ اس سبھیا چار دے کھُر رہے انشاں نوں بچاؤن دے واجب اُپرالے ہونے چاہیدے ہن تاں کہ لوک سنگیتک پرنپرا دی ایہ ونگی نوں اپنے پرانپر گت سروپ (روایتی شکل وچ) وجھوں قائم رکھیا جا سکے۔

O

حوالے تے پٹنیاں:

* اسسٹنٹ پروفیسر، گروہر کرشن خالصہ کالج، پنجوکھڑا انبالہ، ہریانہ (بھارت)

1- ناہر سنگھ، ڈاکٹر۔ کالیاں ہرناں ہورئین پھرنا (پٹیالہ: پبلی کیشن بیورو، پنجاب یونیورسٹی، 1981ء)40۔

2- درشن سنگھ نرولا، ڈاکٹر۔ پنجاب دا سنگیت: ورثہ تے وکاس (نویں دلی: پنجابی رائٹرز کوآپریٹو، 1995ء) 35۔

3- آلو چنا، پنجابی سبھیا چار: کجھ مولک پسار، وشیش انک، ڈاکٹر سکھ دیو سنگھ، ڈاکٹر جسوندر سنگھ (سنپادک)، (لدھیانہ: پنجابی ساہت اکاڈمی، پنجاب بھون، 2009ء)136۔

4- رشمی نندا، ڈاکٹر۔ اُتر بھارت دے لوک ناچ (چنڈی گڑھ: لوک گیت پرکاشن، سیکٹر 34، 2012ء)82۔

5- گرنام سنگھ، ڈاکٹر۔ سنگیت نبدھاولی (پٹیالہ: پبلی کیشن بیورو، پنجابی یونیورسٹی، 1991ء)113۔

6- پنّا لال مدان، ڈاکٹر۔ پنجاب وچ سنگیت کلا دا نکاس تے وکاس، 46۔

7- Aarohi Walia, Dr. Folks Dances of Northern India, (Chandigarh: Unistar Books, 2010, Pg:126

8- اجیت سنگھ اولکھ۔ پنجابی لوک ناٹ، پرنپرا، 122۔

9- جوگندر سنگھ۔ لوک ناچ، پنجاب، 119۔

10- جاگیر سنگھ نور، ڈاکٹر۔ پنجابیاں دے لوک ناچ: سبھیا چارک اتہاس (پھگواڑہ: پنجابی ساہت اتے سبھیا چارک سدن) 76-75۔
11- گُر پرتاپ سنگھ ِگل۔ پنجاب دیاں لوک دُھناں، 9۔
12- ناہر سنگھ، ڈاکٹر۔ لوک کاودی سرنج پرکریا، 169۔
13- ناہر سنگھ، ڈاکٹر۔ لوک کاودی سرنج پرکریا، 162۔
14- گُرنام سنگھ، ڈاکٹر۔ پنجابی لوک سنگیت (بھاگ دوجا)، 258۔
15- Iqbal Singh Dhillon, Folk Sances of Punjab,2۔
16- رشمی نندا، ڈاکٹر۔ اُتر بھارت دے لوک ناچ، 78۔
17- جوگندر سنگھ۔ سبھیا چار درپن (امرتسر: گرونانک دیو یونیورسٹی) 24-23۔
18- رشمی نندا، ڈاکٹر۔ اُتر بھارت دے لوک ناچ، 78۔
19- جوگندر سنگھ۔ سبھیا چار درپن، 25۔